

Панагії з колекції Музею історичних коштовностей Україна.

У перекладі з грецької слово "панагія" означає "Всесвята"¹ і пов'язано з образом Богоматері. Панагію, як особливу нагрудну відзнаку носять поверх облачання священники вищого сану. Її назва і походження йдуть ще від хрестів — енкалпціонів XII ст.

Вперше про енкалпціон² (грец. — нагрудний) як обов'язковий атрибут для єпископа згадується в творах блаженного Симона, архієпископа Солунського (XV ст.). Енкалпціон був округлим або хресто-подібним і мав вигляд невеликого ковчега із зображенням хреста, Богородиці або святих. За традицією його надівали на єпископа під час посвячення в сан. У середину енкалпціона вкладали мощі святих або просфору на честь Божої Матері. Енкалпціон із просфорою називали панагіарою³, а Богородичну просфору — панагією. Вкладання просфори пов'язано з подією, що відбулася на третій день після Успіння матері Ісуса. Пречиста з'явилась апостолам під час їхньої трапези. Учні Ісуса звернулися до Пресвятої Богородиці з благанням про допомогу. Раніше, до появи Божої Матері, після трапези залишали частину хліба на честь Христа, а після визначної події традицію змінили. На початку трапези вкушали хліб на честь Ісуса Христа, а по закінченню — на честь його матері.⁴ Так з'являється "чин піднесення панагії", який супроводжується особливими молитвами та роздачею часток Богородичного хліба братії. Панагіарою вже називали таріль із кришкою, яку ставили на високий піддон та зберігали в ній Богородичну панагію. В середині таріль та кришка мали зображення "Знамення" та "Старозаповітної Трійці".

Ідентичні зображення ми бачимо на панагіях XV–XVI ст., що складались із золотих чи срібних круглих чашоподібних половинок, з'єднаних шарніром. У Росії та Україні масового виробництва панагій не існувало. В XVII ст. нагрудні іконки та панагії стають вишуканими прикрасами для вищого духовенства. Ювеліри виготовляли їх за індивідуальним замовленням, застосовуючи різні техніки ювелірного мистецтва: штампування, гравірування, скань⁵. Майстер духовно готувався до виконання витвору — молився, постував та діставав благословення. Основу виробу різьбярі часто виконували з каменю, кості, дерева. Золоті та срібні панагії з біблійними сюжета-

ми оздоблювали коштовним камінням, прикрашали емалевим розписом та рельєфними візерунками. Такий декор підкреслював важливість зображення і в цілому надавав урочистості панагії. Тому серед панагій багато зразків високого мистецтва, що вражають і сьогодні як художньою майстерністю, так і глибоким духовним змістом.

В церковних описах XVI–XIX ст. знаходимо записи про двостулкові панагії, які були дуже схожі за структурою на іконки — еноколпіони. Ці панагії мали назву "дорожні" або "складені". Їх брали священники у подорожі, в середину клали освячений хліб (антидор) як засіб спасіння. Такі панагії виготовляли із дерева, кістки, рогу.

Панагіями також називали наперсні (від перси — груди) невеличкі іконки-образки із зображенням Богородиці або Ісуса Христа⁶.

Вище духовенство носило їх на ланцюжку поверх одягу як архієрейську ознаку. Крім священників, наперсні іконки з оглав'єм, які носили світські жінки на гайтані біля коміра, мали назву "комірний" образок. За формою образки були круглі, восьмигранні, фігурні та мали біблійні зображення. Поверхню таких виробів декорували різноманітною сканню: ажурною, накладною з спіралеподібними та рослинними завитками. Такі іконки-образки використовували як предмет благословення, що переходив у спадщину, або у вигляді підвісок до чудодійних ікон. Дослідники виділяють окрему групу образків, у яких зображення накривали склом або кришталем. Такі вироби характерні для московської та новгородської шкіл і є великою історичною цінністю, оскільки вирізняються оформленням та надзвичайно складною технікою виконання — "егломізе"⁷. Щоб оформити виріб в техніці емгломізе, майстер наносив золото на скло шляхом холодної обробки, а потім виконував гравірування на ньому. В XVI ст. Новгород був ювелірним центром, в якому ця техніка набула найбільшого поширення. Її секретом володіли всього кілька ювелірів. Вироби, оздоблені егломізе, коштували дорого, хоча і були недовговічні, тому з часом майстри імітували цю техніку. Для імітації вимагалось менше затрат часу. Дерев'яну основу панагії покривали чорним папером, на який золотом наносили малюнок, потім ювелірний виріб накривали слюдою.

В техніці егломізе виконано наперсну іконку-образок, що знаходиться на збереженні в експозиції Музею історичних коштовностей України. (ДМ-6839). Образок є твором новгородських майстрів XVII ст. (Рис.1).

Іконка-образок восьмигранна, двостороння, срібна, позолочена. Поверхню рамки іконки прикрашено сканим візерунком, обрамлено по контуру сьома перлинками у високих кастах. Один каст порожній.

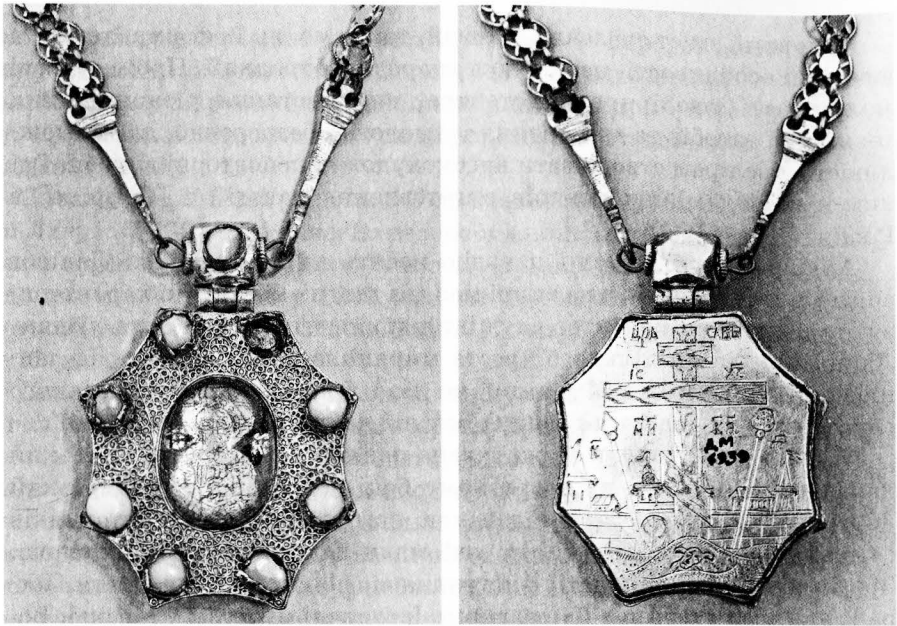

Рис. 1. Нагрудний образок (ДМ- 6839). Росія, Новгород. XVII ст.

На лицьовому боці — малюнок із зображенням Ісуса Христа. Два пальці правої руки Ісуса притиснуті до долоні, великий палець вказує на Євангеліє. Христос в хітоні, німб над ним без напису. На зворотному боці гравіроване зображення Голгофського хреста.

Прямокутної форми оглав'є закріплено до іконки шарніром. Оглав'є прикрашено перлиною та має з обох боків вушко-петельку для ланцюжка. Ланцюжок розірвано та, можливо, виготовлено пізніше. Він складений з ажурних круглих пластинок, які з'єднані ланками.

В XVI ст. панагії носили духовні особи різного сану. Але згодом з'являється необхідність вирізняти серед них єпископів і архімандритів. Такою відзнакою стає наперсний хрест, який почали вручати в XVII ст. під час архієрейській хіротонії. (Хіротонія в православній церкві це посвячення представника духовенства в певний сан.)⁸

Згідно з постановою Московського собору 1674 року митрополити Русі (в тому числі і Київський) повинні були носити на сакосі енкалпціон-панагію та наперсний хрест, але тільки в межах своєї єпархії. Вкладати мощі святих у панагії та хрести стало вже не обов'язковим. Сьогодні, за церковним статутом, єпископи носять панагію, а під час богослужіння — панагію та хрест. Ці ритуальні наперсні предмети і нині є ознаками влади священика. В духовному ж плані вони символізують запрестольний хрест та ікону Богоматері.

Духовний зміст сучасних панагій, так само, як їх форма, декор та ювелірні особливості, наслідують стародавні традиції. Проте сучасні можливості ювелірного мистецтва, використання різноманітних технічних засобів та досягнення технологій, безперечно, дають можливість ювелірам створювати високохудожні неповторні вироби. Одним з найвідоміших центрів виготовлення панагій є "Софріно" в Росії.

Архієрейський хрест і панагію носять на ланцюжках. Ланцюг спадає нижче грудей, а на спині має два довгих кінця, які характеризують подвійний характер служіння архіпастиря — Богу та людям. Ланцюжок для натільного хреста мирянина відрізняється від ланцюжка священника. Мирянин не має благодаті апостольського служіння, яка надається священнику під час здійснення хіротонії.

У XVIII ст. з'являється жалувана панагія⁹, яка носить світський характер та містить на зворотному боці або на підвісці царський портрет. Такою почесною відзнакою нагороджували представників світських і військових чинів, які мали заслуги перед вітчизною. Зразком жалуваної панагії є нагрудна відзнака із зображенням Петра I, яка зберігається в Державному Історичному музеї у Москві. Вона складається з двох медальйонів, корони та трьох підвісок. На лицьовому боці фініфтового медальйону — зображення Ісуса Христа,

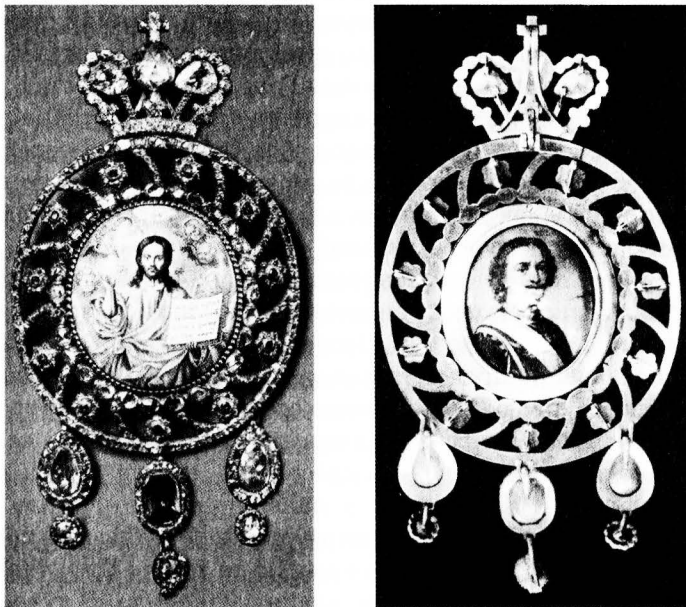

Рис. 2. Жалувана панагія. Україна. Друга половина XVIII ст.

навколо нього шість ангелів. На зворотному — портрет російського імператора Петра I (живопис). Оправу і корону оздоблено 361 діамантом, алмазом, 12 рубінами. Найбільші діаманти прикрашають корону, а підвіски мають вставки з сапфірів, під якими два алмази і один діамант (Рис.2).

Панагія зберігалась у ризниці Успенського собору Києво-Печерської Лаври. У 1801 році панагію переробив київський майстер діамантових справ Гуртифель Петро Власович, німець за походженням. Він відомий ще й тим, що у 1800 році виготовив на чудотворну ікону Києво-Печерської лаври золотий кіот. На жаль, твори цього майстра не збереглися¹⁰.

Дивлячись на музейні панагії, відчуваєш відлуння особливого тепла, мабуть, тому що на них незримо присутня Пресвята. Панагії несуть у собі надзвичайну благодать, адже вони сповнені молитовною енергією майстра, який вклав всю свою душу, майстерність, працюючи над кожною дрібною деталлю витвору, ретельно підбираючи кольорову гаму коштовного каміння та скла. Блакитний сапфір уособлює святість Диви та лазур неба. Червоні альмандини, рубіни символізують гарячу любов Богородиці. Діаманти та біле скло відображають чистоту Божого світу і є символом Вознесіння.

Найдавнішою в колекції Музею історичних коштовностей України є новгородська панагія-мощевик XVI ст. (ДМ-4869)¹¹. Панагія кругла, подвійна. Зображення вирізьблено на моржевій кістці, вкладено в срібну емалеву скану оправу (Рис.3). На лицьовому боці лівої ступки — круглий кіот (діам. 26 мм) з різьбленим на кістці зображенням Василя Великого, Іоана Златоуста, Григорія Богослова. Зверху над ними — відповідні монограми. Всередині лівої ступки — зобра-

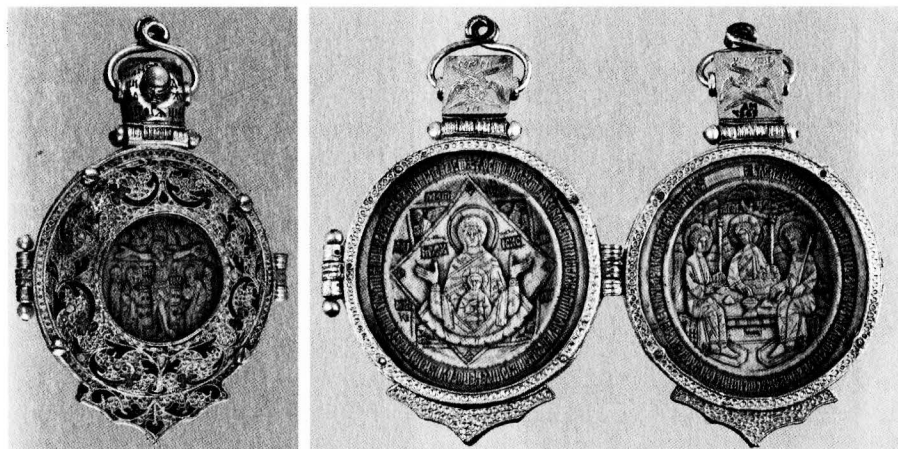

Рис. 3. Панагія. Росія, Новгород. XVI ст.

ження Богоматері: Знамення та символів євангелістів, поруч напис: "Достойно иесть яко во истину блжит тя Б-У присноблжную и пренепорочную и мть бга ншого честнешую херувим славнеешую выст."

На лицьовому боці правої стулки представлено Розп'яття з предстоячими та янголами на фоні стіни Єрусалима. В середині — зображення Трійця. На другому плані — будівлі палат та Мамврийський дуб. Поруч напис: "Троїца.Блвнъ еси Х-е Бже ншь иже прмры ловца явлей пославъ имъ дхъ стый ітеми уловлей вселенноюю члколюбче слава тебе." Діаметр композиції 37 мм.

Срібну оправу панагії з внутрішнього боку прикрашено сканим орнаментом у вигляді дрібних колечок. Зовнішній бік декоровано пишним рослинним візерунком, виконаним в техніці емалі по скані.

Оглавіє панагії складається з двох частин, кожна з яких закріплено на шарнірах відповідно до стулок. Чільний бік оглав'я прикрашено перлиною, Кожен шарнір з обох боків декоровано вставками перлинок.

Внутрішні боки двох частин оглав'я мають гравіровані зображення херувімів та серафімів. На зовнішніх боках оглав'я гравіровані написи: "мощи камен с котораго вознессіа на нбса мощи древо животворяще" та "мощи кров Дмитреіа Селунско мощи Пантелемоновы риза Никиты епископа риза Еоуфимья епископа". Термін "мощи" може

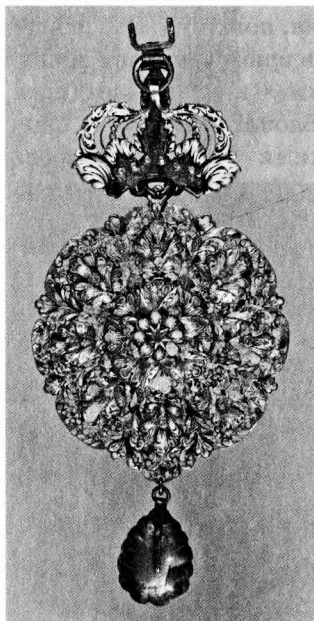
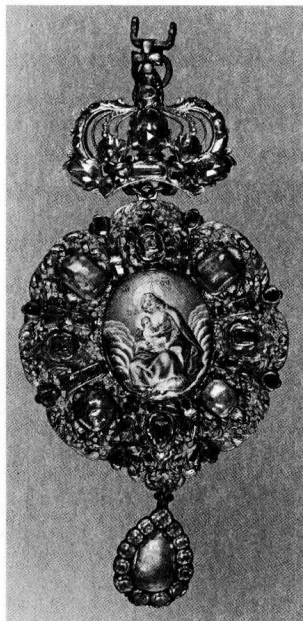

Рис. 4. Золота панагія із зображенням Богородиці з немовлям. Україна, поч. XVIII ст.

позначити будь-яку реліквію. Отже, оглавіє виконувало функцію релікварія. Нижню частину обох стулок панагії декоровано фігурним виступом.

Привертають увагу й інші панагії з колекції Музею історичних коштовностей, виконані майстрами України та Росії. Серед них золота панагія (ДМ-5971) — твір українського художника початку XVIII ст. (Рис.4). В її основі — мініатюрна емалева дробниця, закріплена в ажурну золоту оправу, декоровану коштовним камінням: 37 діамантами, 8 рубінами та 17 фрагментами скла. На лицьовому боці панагії — зображення Богородиці, яка годує немовля. На зворотному — викарбувана восьмикінцева зірка, облямована рослинним кольоровим емальєрним розписом.

Панагія увінчана золотою короною та хрестом, які прикрашені діамантами. Зворотний бік корони орнаментовано рослинним візерунком на білому емалевому фоні. Знизу панагію декоровано скляною підвіскою, облямованою дрібними вставками скла. В оформленні виробу застосовано лиття, карбування, живописна та виїмчаста емаль.

Срібна панагія (ДМ-5991) з емалевим медальйоном, у центрі якого сцена "Вознесіння" (Рис.5). Овальний медальйон декоровано склом (30 вставок) та облямовано позолоченою прорізною оправою,

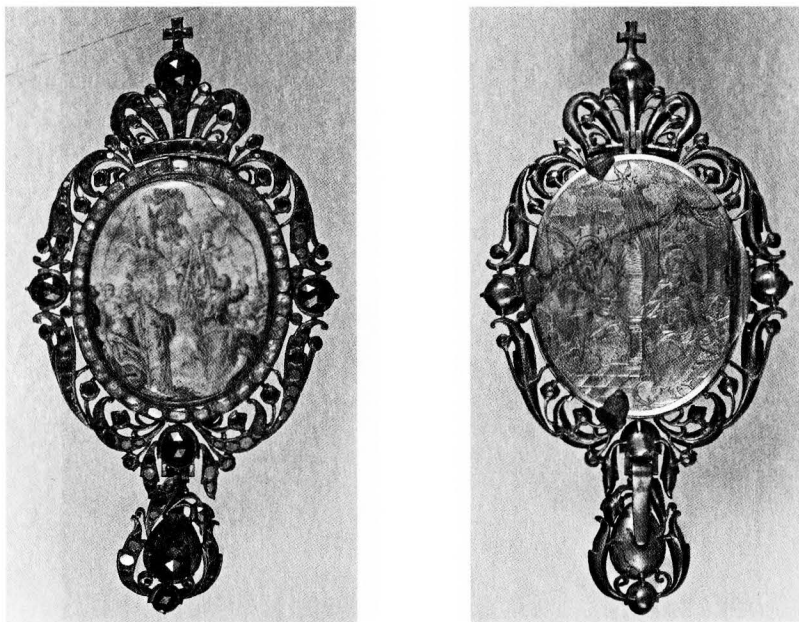

Рис. 5. Срібна панагія із зображенням сцени "Вознесіння". Росія(?), поч. XVIII ст.

яка має вигляд переплетених гілок з листочками та квітами, прикрашених великими та дрібними альмандинами (відповідно — 6 та 117 екземплярів).

На зворотному боці панагії на позолоченому медальйоні вміщено гравіроване зображення "Благовіщення". Зверху виріб увінчано ажурною короною з хрестом, які декоровані альмандинами. На зворотному боці корони збереглась петля для підвішування. Знизу до панагії прикріплено підвіску із великого та дрібних альмандинів. Зазначену панагію виготовлено в техніці лиття, живописної емалі, гравірування на початку XVIII ст., за моїми припущеннями, російським майстром.

Привертає погляд золота панагія (ДМ-5993), яка вирізняється нетрадиційною (тобто, невластивою для виробів цієї категорії) композицією (Рис.6). Вона складається з круглої пластини — композиційний центр, ажурної корони і підвіски. На лицьовому боці панагії вміщено чотирикутний хрест з крупних світло-блакитних сапфірів, облямований рубінами. Прорізнi фігурні краї пластини заповнені різнокольоровим емалевим візерунком.

На звороті панагії в круглому медальйоні зображення Богородиці з Немовлям у колі золотого сяйва. Навколо медальйона чотири рамки з образами святих на емалевому блакитному фоні. Між ними

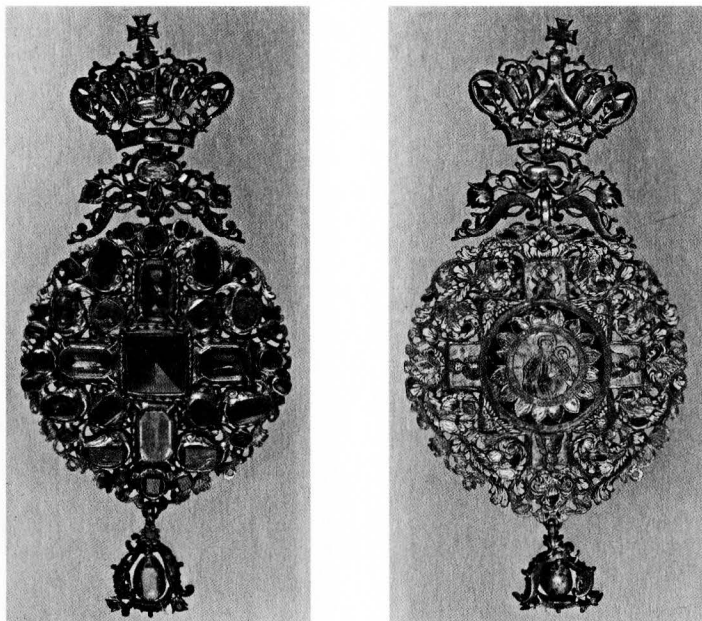

Рис. 6. Золота панагія з сапфіровим хрестом. Росія(?), кін. XVII ст.

фігурки херувимів. Поверхня пластини заповнена рельєфним рослинним емалевим орнаментом. Корона та підвіска панагії декоровані корундами та діамантами. Виріб виконано в кінці XVII ст., можливо, в Росії.

Ще одна срібна панагія (ДМ-5995).

У центрі панагії (Рис. 7) медальйон із зображенням євангельської сцени: "Несіння хреста". Медальйон обрамлено ажурною оправою зі вставками діамантів, рубінів та смарагдів. На зворотному боці — зображення Ісуса Христа. Панагію увінчано короною, внизу декоровано краплеподібною ажурною підвіскою зі вставками коштовного каміння.

Виріб виконано в першій половині XVIII ст. в Росії.

Дві панагії, що знаходяться в експозиції, вирізняються технікою виконання. Вони виготовлені в давній та складній техніці гліптики.

Одна з них — срібна панагія (ДМ-5992) має на чільному боці гему з гірського кришталю (Рис. 8). Гема восьмикутної форми із зображенням Богородиці. Біля неї фігури Іоанна Предтечі та Іларіона Велико-го. Камінь обрамлено гірляндою із дрібних рубінових вставок. Зворотній бік панагії гладенький. Вона увінчана ажурною короною з хрестом з великим рубіном. Корону декоровано вставками з рубінів різного розміру.

Рис. 7. Срібна панагія із зображенням сцени "Несіння хреста". Росія, перша пол. XVIII ст.

Нижня частина виробу має прорізну підвіску з рубінами. Панагію виготовлено українським майстром у 1786 році.

Золота панагія (ДМ-5998) з камесою овальної форми на шеєліті (Рис.9). На камені подано різьблене зображення Ісуса Христа на повний зріст. Він правою рукою благословляє, лівою — тримає розкриті Євангеліє. Над головою Ісуса монограма "ІС-ХС". Камея облямована обідком зі вставками смарагдів та рубінів. Навколо обідка великі вставки шпінелей і сапфірів, прикрашені емалевим візерунком. На звороті гема закрита склом та обрамлена фігурною оправою, оздобленою емалевими зображеннями квіток та птахів на гілочках.

Оглавіє панагії декоровано восьмигранним смарагдом у золотій оправі. Оправа має петельку для ланцюжка. Знизу до панагії прикріплено три підвіски (2 сапфіри, скло).

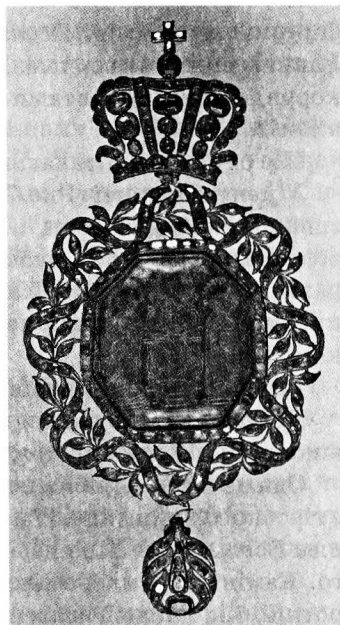

Рис. 8. Срібна панагія з гемєю. Україна, 1786 р.

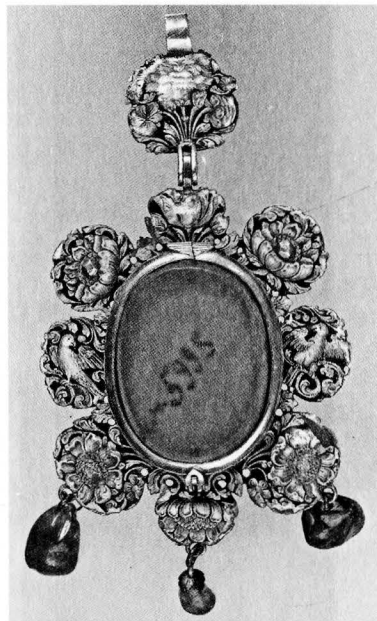
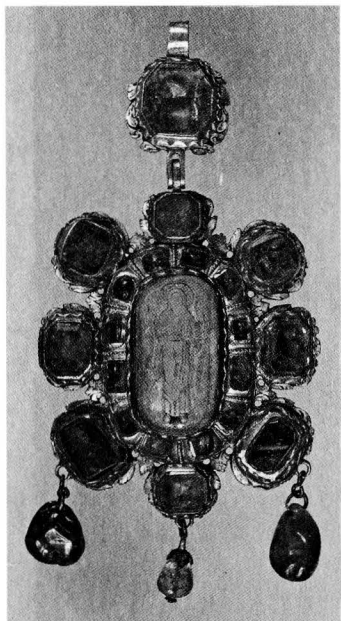

Рис. 9. Золота панагія із зображенням на шеєліті. Росія(?), кін. XVII ст.

Шеєліт — природний камінь з невеликою твердістю. Цей мінерал мало досліджено. В природі він зустрічається зрідка у вигляді прозорих, жовтих або коричневих уламків. З цієї причини його мало використовують у ювелірному виробництві.

Центром виготовлення панагії з гемою могла бути якась майстерня в Росії, а час виконання твору — кінець XVII ст.

Панагії з колекції Музею історичних коштовностей з 1934 році були на збереженні у Київській обласній конторі Держбанку.

З початком Великої Вітчизняної війни музейні експонати (у тому числі панагії) було відправлено до Держсховища в Москві, звідти евакуйовано до Уфи¹². В 1946 році реєвакуйовано з Уфи до фондів Київського історичного музею. З 1969 року панагії прикрашають експозицію музею. Ці панагії були свідками та учасниками святкових і буденних церковних служб. Кожна з них сповнена глибоким духовним змістом та є унікальним неперевершеним шедевром церковного ювелірного мистецтва.

¹ Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. — СПб. 1897. — Т.44, С.680

² Сочинения блаженного Симеона. — М., 1856. — С.98

³ Настольная книга священнослужителя. — М., 1983. — Т.4. С.119

⁴ Акафистник. Акафист Успению Пресвятыя Богородицы. УПЦ. Краматорск., 2003. — С.339.

⁵ Гнущова С., Зотова Е. Кресты. Иконы. Складни. — М.: Интербук — Бизнес 2000. — С.47.

⁶ Кудрявцева Т. Русское церковное прикладное искусство // Къ свету № 17, с.166.

⁷ Гнущова С. В. К вопросу об истории технике эгломизе // Художник, вещь, мода. М., 1988. С. 124–132.

⁸ Вениамин, архиепископ Нижегородский и Арзамасский. Новая скрижаль. — М., 1999. — Ч.3. Гл.1. С.161.

⁹ Постникова — Лосева М. М., Платонова Н. Г., Ульянова Б. Л., Смородинова Г. Г. Шедевры ювелирного искусства. — Л.: Аврора 1986. — С. 9, рис. 38.

¹⁰ Петренко М. З.Українське золотарство XVI–XVIII ст. — К., наукова думка 1970 — С.157.

¹¹ Волковинская Е., Пуцко В. Новгородская панагия — мощевик в Киеве. — Новгород // Чело 1997. — №2(11). — С.9.

¹² Полюшко Г. В. Втрачені скарби Лаврського музею. — К., Абрис 2001. — С.24, 36.